



Received:
16 October 2024
Revised:
21 December 2024
Accepted:
14 February 2025
Published:
21 March 2025
P.P: 103-127

ISSN: 2008-3564
E-ISSN: 2645-5285



Identification and analysis of drivers influencing the future of religious identity in Iranian society

Mahdi Delband¹ | Ayub Nikunahad^{*2}

Abstract

The identity issue of Iranian society has gone through many ups and downs throughout history. Among the different elements of identity, religion has been the most important identity-giving element and factor of cohesion and unity in Iranian society. Since about two centuries ago, the confrontation with the different identity of Western modernity has turned religious identity into a challenging issue, and the rapid cultural and social changes of the contemporary world have raised the question of the future of religious identity more and more. The main question of this research is what are the future scenarios of the religious identity of the Iranian society? The research approach is exploratory using the scenario writing tool based on the Petershwartz model; After identifying the drivers based on the opinions of 5 experts, the situation of each of them was analyzed and then the future scenarios of religious identity were drawn. The tool of data analysis is the use of MikMak software. The findings of the research show that the four drivers of globalization, new communication media, governance and macroeconomic issues are the key drivers influencing the future of religious identity in Iran, and from the interaction of the resulting uncertainties It is also possible to draw four scenarios for the future of religious identity in Iranian society.

Keywords: Futurism, religious identity, governance, Westernism, globalization.

¹ PhD student in Futures Studies, Faculty of Humanities, Shahed University, Tehran, Iran.

Email: <mailto:m.delband95@gmail.com>

² Assistant Professor, Future Studies Department, Khatam al-Anbia Air Defense University, Tehran, Iran.

Cite this Paper: Delband, M & Nikunhad, A(2025). Identification and analysis of drivers influencing the future of religious identity in Iranian society. *Future Studies of the Islamic Revolution*, 4(5), 103–127.

Publisher: Imam Hussein University

© Authors



This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0).



پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



شناسایی و تحلیل پیشران‌های تأثیرگذار بر آینده هویت دینی در جامعه ایرانی

مهدی دل‌بند^{۱*} | ایوب نیکونهاد^۲

چکیده

مسئله هویت جامعه ایرانی در طول تاریخ فراز و نشیب‌های زیادی پشت سر گذاشته است. در میان عناصر مختلف هویتی، دین مهم‌ترین عنصر هویت‌بخش و عامل انسجام و وحدت‌آفرین در جامعه ایرانی بوده است. از حدود دو قرن پیش تاکنون رویارویی با دگر هویتی مدرنیته غربی، هویت دینی را به یک موضوع چالش‌برانگیز تبدیل کرده و تغییرات سریع فرهنگی و اجتماعی جهان معاصر، پرسش از آینده هویت دینی را بیش‌ازپیش مطرح نموده است. سؤال اصلی این پژوهش آن است که سناریوهای آینده هویت دینی جامعه ایران چیست؟ رویکرد پژوهش از نوع اکتشافی با بهره‌گیری از ابزار سناریونویسی بر اساس مدل پیتروشوارتز است؛ که پس از شناسایی پیشران‌ها بر اساس نظرات خبرگانی به تعداد ۵ نفر به تحلیل و بررسی وضعیت هریک از آن‌ها پرداخته شده و سپس سناریوهای آینده هویت دینی ترسیم شده است. ابزار تحلیل داده‌ها بهره‌گیری از نرم‌افزار میک است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که چهار پیشران جهانی‌شدن، رسانه‌های ارتباطی نوین، حاکمیت و مسائل کلان اقتصادی پیشران‌های کلیدی تأثیرگذار بر آینده هویت دینی در ایران به شمار می‌روند و از هر همکنش عدم قطعیت‌های حاصل شده نیز می‌توان چهار سناریو برای آینده هویت دینی در جامعه ایرانی ترسیم کرد.

کلیدواژه‌ها: آینده‌پژوهی، هویت دینی، حکمرانی، غرب‌گرایی، جهانی‌شدن.

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری آینده پژوهی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

Email: j.aberomand@ihu.ac.ir

۲. استادیار، گروه آینده پژوهی، دانشگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیا (ص)، تهران، ایران.

استناد: دل‌بند، مهدی و نیکونهاد، ایوب (۱۴۰۴). شناسایی و تحلیل پیشران‌های تأثیرگذار بر آینده هویت دینی در جامعه ایرانی،

نشریه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی، ۴(۵)، ۱۲۷-۱۰۳.

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27173674.1403.5.1.1.3>

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) نویسنده گان



این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

با وقوع تغییرات و تحولات شگرف جهان معاصر از جمله ظهور مکاتب پست مدرنیستی، تکثرگرا و نسبی‌گرا، پدیده جهانی شدن، انقلاب در دنیای صنعت الکترونیک و ارتباطات، مسئله هویت به شدت تحت تأثیر این تحولات قرار گرفت و به موضوع مطالعه اندیشمندان حوزه‌های مختلف تبدیل شد. مسئله هویت به سبب طبیعت چندبعدی بودن، توجه حوزه‌های علمی مختلفی را به خود جلب کرده و همین امر باعث ایجاد برداشت‌ها و تعاریف متنوعی از هویت شده است. با این وجود فصل مشترک تمام تعاریف تأکید بر خصلت‌های مشترک مثل داشتن یک تصویر خاص و روشن از خود، جامعه و جهان و نظام ارزشی تعیین‌کننده خوبی‌ها و بدی‌ها، باید‌ها و نبایدها است. یکی از مؤلفه‌های مهم جهت‌دهنده به هویت دین است. به گواهی تاریخ، دین مهم‌ترین عنصر هویتی جامعه ایرانی را تشکیل می‌دهد. غالب نگرش‌ها و جهت‌گیری‌های جامعه ایران نسبت به نظام سیاسی، نخبگان سیاسی و قدرت سیاسی مبتنی بر مؤلفه هویت دینی است. با وقوع انقلاب اسلامی و شکل‌گیری حکومت دینی، هویت دینی وجه برجسته‌تری به خود گرفته است. با توجه به رویارویی نظام جمهوری اسلامی با ناتوی فرهنگی و جنگ نرم نظام استکبار در طول چهار دهه گذشته، مقوله دین‌داری و هویت دینی جامعه ایران همواره موضوع بحث و مناقشه بوده است. روند تغییرات اجتماعی و تحولات فرهنگی، کارشناسان و پژوهشگران را به تأمل و پژوهش درباره وضعیت آینده هویت دینی ایران واداشته است.

برای هرگونه اظهارنظر و سیاست‌گذاری در خصوص آینده هویت دینی، لازم است ضمن تبیین روندها، پیشران‌های تأثیرگذار بر آن را شناسایی و تحلیل کرد تا بتوان آینده‌های بدیل هویت دینی را شناسایی و راهبردهای نیل به سناریوی مطلوب را طراحی نمود. پژوهش پیش رو با این هدف به دنبال پاسخ به این سؤالات است که هویت دینی در دوره معاصر چه روندهایی را پشت سر گذاشته است؟ پیشران‌های تأثیرگذار بر آینده‌ی هویت دینی کدام‌اند؟ و چه سناریوهایی را می‌توان در خصوص آینده هویت دینی در جامعه ایرانی طراحی کرد؟

مبانی نظری پژوهش

هویت

دانشمندان بسیاری درباره ابعاد مختلف هویت و فرایند شکل گیری آن سخن گفته اند. از دیدگاه ریچارد جنکینز (جنکینز، ۱۳۸۱: ۵) واژه هویت دو معنای اصلی دارد: یک معنای آن تشابه مطلق و دیگر تفاوت و تمایز است. بدین سبب هویت به طور همزمان مرزهای تشابه و تفاوت با افراد یا اشیا را برجسته می سازد. با این تعریف می توان گفت هویت ها بر اساس شباهت و تفاوت موضوعات ساخته می شود و فرهنگ جوامع بشری به شباهت ها و تفاوت ها عینیت می بخشد (هراتی، ۱۳۹۲: ۲۱).

مانوئل کاستلز، هویت را فرایند ایجاد معنا بر اساس ویژگی های فرهنگی می داند که بر منابع معنایی دیگر برتری دارند. از نظر کاستلز هویت ها به معنا سازمان می دهند مانند آنچه نقش ها کارویژه ها را سازمان دهی می کنند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۲۲). مطابق این دیدگاه کارکرد هویت ترکیب دنیای درونی یا شخصی با فضای جمعی و روابط اجتماعی است.

مسئله هویت تاکنون از منظرهای گوناگونی مورد بررسی قرار گرفته است:

- 0 رویکرد گوهرگرا برای انسان شأن یک فاعل شناسای آزاد قائل نیستند، بلکه فرد را متعلق به جمعی می دانند که جهان را به دوگانه خودی و بیگانه تقسیم می کند. رویکرد گوهرگرا برای هویت انسانی یک هسته ی سخت و پایدار در نظر می گیرد که منشأ خصوصیات ذاتی و جبلی انسان است و باعث قوام و بر خور داری از توالی تاریخی می شود (اکبری، ۱۳۸۴: ۳۱۹).
- 0 از نظر طرفداران سازه گرایی اجتماعی، هویت محصول اجتماع، زمان مند و مکان مند است. سازه گرایان بر این باورند که:

- ۱) آنچه در خارج دیده می شود چیزی جز بر ساخته ی اجتماع نیست.
- ۲) مفاهیم از ترتیبات و مناسبات خاص اقتصادی و اجتماعی به وجود می آیند
- ۳) دانش علاوه بر آنکه بر ساخته ی اجتماعی است، تداوم آن نیز از طریق کنش و واکنش بین افراد جامعه صورت می گیرد.

۴) بین دانش و کنش اجتماعی نسبت وجود دارد. هر سازه‌ی اجتماعی نوع خاصی از کنش‌های اجتماعی را طلب می‌کند (تاجیک، ۱۳۸۴: ۴۰).

0 عده‌ای دیگر بر این نظرند که هویت موضوعی جغرافیایی-سیاسی است و با چگونگی پیدایش و بقای یک ملت ارتباط دارد. از این منظر تفاوت‌های جغرافیایی سبب تفاوت‌های زیستی می‌شود. تمدن‌ها و جوامع از طریق تأثیر شرایط جغرافیایی بر فرهنگ، تحت تأثیر جغرافیا قرار می‌گیرند. در واقع مرزپذیری و تحدیدپذیر بودن به انسان‌ها این امکان را می‌دهد که با ایجاد تمایز، ثبات و تعلق گروهی، آرامش و امنیت خود را تضمین نمایند.

0 از نظر برخی دیگر از نظریه پردازان، هویت یک برساخته‌ی فرهنگی است. از نظر آنها هویت منبع اصلی هویت بخشی به افراد و گروه‌ها می‌باشد. زیرا فرهنگ قدرت بالایی در تأمین نیاز تمایز و ادغام در جمع دارد. به عبارت دیگر فرهنگ هم خاصیت تفاوت آفرینی و هم انسجام بخشی دارد.

0 هویت موضوع مورد مطالعه روانشناسان نیز بوده است. روانشناسان شخصیت ریشه‌ی هویت را احساسات و تمایلات فردی می‌دانند. بدین سبب هویت به معنای احساس تمایز، تداوم و استقلال شخصی است. به عبارت دیگر هویت مساوی شخصیت است. از نظر روانشناسان بستر شکل‌گیری هویت علیرغم آنکه در معمولاً در نگرش‌ها و احساسات فرد ظاهر می‌شود، زندگی جمعی است.

0 پس‌اساخت‌گرایان هویت را نه امری ثابت و طبیعی، بلکه امری تاریخی و محتمل می‌پندارند و آن را محصول زمان و تصادف می‌دانند. تاریخی بودن هویت به معنای تغییرپذیر بودن آن است و در این حوزه هیچ بستر (مرز) طبیعی وجود ندارد. این مرز را باید ایجاد کرد تا به هویتی هر چند موقتی دست یافت (مارش و استوکر، ۱۳۷۸).

0 پسامدرنیست‌ها نیز هویت را امری ثابت نمی‌دانند. از نظر آنها هویت‌ها از طریق روابط و جریان‌هایی که نماینده یا مخاطبشان واقع می‌شویم و از طریق نظام‌های فرهنگی که ما را احاطه

کرده اند شکل و تغییر شکل می پذیرند. رویکرد پست مدرن هویت را از منظر تاریخی و نه بیولوژیکی توضیح می دهد. انسان موضوع هویت های گوناگون در زمان های مختلف است. بنابراین پیوسته در حال تغییر است (تاجیک، ۶۱).

خلاصه رویکردهای مختلف به هویت در جدول زیر آورده شده است.

ویژگی	رویکرد
وجود هسته سخت و پایداری در هویت انسانی	رویکردهای گوهرگرا
هویت ساخته و پرداخته‌ی اجتماع است و در ظرف زمان و مکان خاص شکل گرفته و معنا می‌یابد	سازه گرایی اجتماعی
مکان مهم ترین عاملی است که نیازهای هویتی انسان را تأمین می کند	جغرافیایی - سیاسی
افراد و گروه‌ها همواره با توسل به اجزا و عناصر فرهنگی گوناگون هویت می‌یابند	برساخته‌ی فرهنگی
هویت برساخته‌ی احساسات و تمایلات فردی و شخصی است	روان شناختی
هویت محصول «زمان و تصادف» است و توسط منطق یا اصلی فرا تاریخی تعیین نمی‌شود	پسا ساخت گرایان
هویت امری حادث، موقتی و اکتسابی (نه معین) است	پسامدرنیسم

هویت دینی

هویت دینی یکی از ابعاد مهم هویت به شمار می رود. ترکیب هویت و دین به صورت مضاف و مضاف الیه و ساخت عبارت هویتی دینی حاوی معنای سنگین و پیچیده ای است. دین واژه ای معلوم و آشناست. به ویژه هنگامی که مصداق آن نیز معلوم باشد. مانند دین اسلام. نکته مهم در ترکیب هویت دینی آن است که در واقع هویت از دین کسب تعریف می کند. یعنی این دین است که به هویت معنا می دهد و نه برعکس آن (منصورنژاد، ۱۳۵: ۱۵). جامعه شناسان مختلفی از جمله دورکیم، ماکس وبر، جورج زیمل و... درباره نقش دین در زندگی سخن گفته اند.

در تعریف هویت دینی می توان گفت که فرایندی است که تعالیم و آموزه های دینی در یک گروه به مبنایی برای پابندی، وفاداری و تمایل به انجام مناسک و آیین های مذهبی فراگیر تبدیل می شود. کارکرد این نوع هویت علاوه بر بقای روابط اجتماعی، تولید سرزندگی و اشتیاق عمومی

نیز می‌باشد. نمود ظاهری این هویت را می‌توان در ابراز دل‌بستگی‌های جمعی به شعائر و مناسک و نهادهای دینی و نیز مشارکت در فعالیت‌های مذهبی مشاهده کرد.

پیشینه پژوهش

درباره هویت دینی تاکنون مطالعات زیادی انجام شده که اغلب رویکردی روان‌شناختی و جامعه‌شناختی و سیاسی داشته‌اند. پرداخت آینده‌پژوهانه به این مسئله کمتر مورد توجه واقع شده است. ضمن آنکه اغلب هویت دینی ذیل مقوله هویت ملی مورد بررسی قرار گرفته است. به چند نمونه از پژوهش‌های انجام شده اشاره می‌شود:

ابراهیم حاجانی و زهرا ابروانی (۱۳۹۷) در مقاله آینده پژوهی هویت ملی ایران در افق زمانی ۱۴۰۷، پس از بحث و بررسی درباره هویت ملی، سناریوهای سه گانه خوش بینانه، میانه و بدبینانه، و عدم قطعیت‌های کلیدی هویت مدرن، توسعه و کارآمدی و تساهل و مدارا را شناسایی نموده‌اند.

علی نوازی، حسین هرسیچ و محمدرحیم عیوضی (۱۴۰۱) در مقاله «طراحی سناریوهای خروج از چالش هویت در ایران (۱۴۰۰-۱۴۱۰)، با استفاده از روش‌های نرم‌افزاری، پنج عدم قطعیت کلیدی تحول رسانه‌ای، تساهل و مدارا، تحول نظام آموزشی کشور، فرهنگ سیاسی و توسعه و کارآمدی را شناسایی و سه سناریوی جامعیت‌گرایی، سناریوی تشدیدکننده چالش هویت، و سناریوی پایدار یا تداوم وضع موجود با بیشترین درجه احتمال وقوع را ترسیم نموده‌اند. علی قنبری برزبان و رضا همتی (۱۳۹۴) در مقاله «هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام مند مطالعات انجام شده (۱۳۹۲-۱۳۸۰)، ضمن مرور نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده در بازه زمانی موردنظر، به بررسی صورت بندی کلی هویت دینی در جامعه ایرانی پرداخته و روایت‌های گوناگون سنجش آن را ارزیابی انتقادی نموده است.

به‌طورکلی نتایج این پژوهش‌ها حاکی از وضعیت مثبت هویت دینی و ارتباط مثبت و همزیستی آن با هویت‌های ملی و قومی است. نتایج همچنین چالش‌های هویت دینی و هویت مدرن را برجسته می‌نمایند. عوامل ایجادتصویر منفی یا مثبت از دین به طور عموم مربوط به عواملی خارج از دین می‌باشد تا عوامل درون دینی.

وجه تمایز این پژوهش نسبت به پژوهش های دیگر این است که علاوه بر این که به صورت مجزا به موضوع هویت دینی پرداخته و به بررسی عوامل کلان و نهادی پرداخته به ترسیم سناریوهای آینده موضوع هویت دینی در جامعه ایرانی ناشی از تغییرات حاصل شده کلان و نهادی نیز دست زده است.

روش پژوهش

آینده پژوهی مبتنی بر تلاش هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها و عوامل تغییر و ثبات، به تجسم آینده های بالقوه و برنامه ریزی برای آنها می پردازد. آینده پژوهی عبارت است از مطالعه نظام مند آینده های ممکن، محتمل و مطلوب (Enayatullah, 2009: 7). در این پژوهش تلفیقی از تکنیک های شبه دلفی، مصاحبه، تحلیل تأثیر متقاطع و سناریونویسی استفاده شده است. مراحل پژوهش در رویکرد سناریونویسی بر اساس روش پیتروشوارتز عبارت اند از:

- ۱- انتخاب دقیق موضوع ۲- انتخاب تئوری تحلیل ۳- تعیین عناصر، عوامل و پیشران های مؤثر
- ۴- تعیین تأثیرات متقابل پیشران ها ۵- تعیین عدم قطعیت ها ۶- تعیین سناریوها

(Schwartz, 2009: 108). برای تعیین تأثیرات ساختاری متقابل متغیرها از نرم افزار میک مک استفاده شده است.

یافته های پژوهش

روند پژوهی هویت دینی در جامعه ایرانی معاصر

بسیاری از نویسندگان معتقدند که دین داری و دین مداری یکی از عناصر ذاتی و اصلی هویت ایرانی در طول تاریخ به شمار می آید، به نحوی که امکان تفکیک آن از سرزمین، فرهنگ و سایر عناصر هویت ایرانیان وجود ندارد. از دیدگاه اسلامی ندوشن اعتقاد به یک خداوندگار ناپیدا یکی از عناصر بنیادی فرهنگ و هویت ایرانیان قبل از اسلام بوده است. از دیدگاه اسلامی ندوشن، ایرانی ها همواره یکتاپرست بوده و اندیشه مهرپرستی در ایران باستان سابقه طولانی دارد. این مسئله ریشه رشد اندیشه های عرفانی و اشراق مانی و مزدک می باشد (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۵: ۱۳-۱۴) پیش از ورود اسلام، ساکنان ایران دارای مذاهب مختلف و متنوعی بودند. یک دلیل آن وضعیت

جغرافیایی ایران و قرار گرفتن فلات ایران بر سر چهارراهی کشورگشایی و عبور و مرور بازرگانان و مبلغان مذهبی ادیان شرق آسیا بوده است (حاجیان، ۱۳۸۸: ۲۶۸). از لحاظ تنوع مذهبی نیز ابوالفتوح محمد بن عبدالکریم شهرستانی به دین‌ها و کیش‌های ایران دوره باستان شامل کیومرثیان، رزوانیان، زرتشتیان، مانویان، مزدکیان، دیصانیان، مرفونیان، کنسرقیان و صیامیان و تناسخیان اشاره کرده است (همان). در زمان ساسانیان اکثر مردم ایران پیرو آیین زرتشت بوده‌اند. با فتح ایران توسط اعراب مسلمان، اسلام به جای مذهب زرتشت مورد پذیرش اکثریت مردم قرار گرفت. تا قرن دهم هجری، اکثر مردم ایران، در میان مذاهب بزرگ اسلامی پیرو اهل سنت و جماعت بودند. تا قبل از آغاز دوران صفویه، فرهنگ شیعه توسط حکومت‌های شیعی طبرستان، آل بویه، ایلخانان مغول و سربداران رشد و گسترش یافته بود. در قرن دهم هجری و مقارن دوران صفویان، شیعه به عنوان مذهب رسمی در ایران اعلام شد و روحی تازه و فضایی نوین از وحدت ملی به وجود آمد. در واقع با حکمیت یافتن یک حکومت شیعه، ایران دستخوش یک تغییر فرهنگی بزرگ شد. صفویان در طول ۲۳۰ سال حکومت خود توانستند ایران را به یک کشور مستقل با روح هویت شیعی تبدیل نمایند.

از همان دوران صفوی و به ویژه پس از شکست ایران در جنگ‌های ایران و روس، هویت جامعه ایرانی با فرهنگ و تمدن غرب مواجه شد. عناصر فرهنگی و تمدنی غرب به تدریج وارد جامعه ایرانی شد. دستاورد این مواجهه تمدنی تأثیرپذیری بخش زیادی از هویت ایرانی از فرهنگ غربی بوده است. از این زمان به بعد هویت به عنوان یک مسئله یا معضله (کچویان، ۱۳۸۷) یا معما (تاجیک، ۱۳۸۴) در جامعه ایرانی مطرح و برجسته می‌شود. پاسخ ایرانیان به این دگر هویتی جدید، روشنفکر مآبی گروهی از نخبگان و ورود محصولات فکری غربی به کشور بود (آصف، ۱۳۸۴: ۱۲۳). ایسم‌های غربی، به صورت فراورده‌های فکری عصر تشکیک و به اصطلاح «روشنگری اروپا، از زمانی حضور محسوس در بین ایرانیان پیدا کردند که تمدن غرب با دورویه‌ی استعماری و علمی- فنی خود به‌طور جدی متعرض مرزهای جغرافیایی و اندیشه‌ی آنان گردید. عصر اصلاحات، اندیشه‌ی تجدد و پی‌ریزی مؤسسات تمدنی جدید در ایران نیز از همین زمان آغاز می‌شود.

وقوع انقلاب اسلامی مردم ایران ضمن آنکه اثبات کننده زنده بودن هویت دینی ایرانیان بود، سبب افزایش انسجام و همبستگی و ارتقای این هویت شد. در واقع انقلاب اسلامی یک واکنش معنادار از سوی جریان تفکر دینی برای تغییر وضعیت جامعه بر اساس ارزش های دینی بود. به عبارت دیگر انقلاب اسلامی نوعی بازگشت به خویشن در برابر استبداد داخلی و استکبار خارجی بود. محوری ترین، عمیق ترین و اصلی ترین مؤلفه هویتی انقلاب اسلامی، «اسلام است که در شکل دهی ایدئولوژی انقلاب، ایجاد و تعمیق انگیزه های انقلابی، ترسیم مسیر و کیفیت مبارزات و تعیین چهارچوب های راهبردی نظام برآمده از انقلاب، نقش اساسی و بی بدیل داشته و دارد.

با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، با وجود مواجهه همه جانبه نظام سلطه با هویت دینی جامعه ایرانی، می توان گفت که همچنان دین اصلی ترین عامل هویت بخش، تنظیم گر و جهت دهنده به تحولات ایران است. البته باید توجه داشت که وضعیت دین داری ایرانیان در حال حاضر نسبت به دهه های قبل دچار افت و خیز بوده است. بی تردید مقوله جهانی شدن و تهاجم فرهنگی تأثیرات قابل توجهی بر سبک زندگی و مؤلفه های دین داری و دین مداری جامعه بر جای گذاشته است. از ابتدای انقلاب تاکنون مسئله سکولاریسم از مهم ترین مسائل چالش برانگیز در محافل علمی و سیاسی کشور بوده است. با تمام این احوال اتفاقات چند سال اخیر مانند استقبال خانواده ها از حضور فرزندان خود در جنگ سوریه و دفاع از حرم، مراسم پیاده روی اربعین حسینی، مراسم ماه محرم، ماه رمضان و شب های قدر، ایام اعتکاف، عید غدیر، تشیع باشکوه شهدای و غواص، تشیع شهید سلیمانی و استقبال کم نظیر از سرود سلام فرمانده نشان دهنده حاکم بودن روح هویت دینی در ایران است.

شناسایی پیشران های تأثیر گذار بر آینده هویت دینی

برای بررسی و تجزیه و تحلیل آینده هویت دینی در ایران، باید ابتدا متغیرهای پیشران مؤثر بر مقوله هویت دینی را شناسایی کرد. پیشران ها نقطه شروعی برای فهم تحولات آینده به شمار می روند. در واقع پیشران ها به ما کمک می کنند تا تصویری کلی از آینده های محتمل ایران در اختیار داشته باشیم. ارائه پیشران ها با این هدف صورت می گیرد که چارچوبی تحلیلی جهت فهم بهتر مسائل در اختیارمان قرار گیرد. با مطالعه کتب و مقالات منتشر شده و بررسی نظرات

اندیشمندان مختلف در حوزه علوم اجتماعی و با رویکرد کلان نگر، هفت عامل کلان به‌عنوان پیشران‌های مؤثر بر هویت دینی جامعه ایرانی شناسایی شدند. مؤلفه‌های احصا شده عبارت‌اند از:

۱- خانواده

خانواده مهم‌ترین واحد اجتماعی در طول تاریخ به‌حساب می‌آید. به‌نحوی که با انحطاط و تضعیف نقش و جایگاه خانواده، جوامع در معرض فروپاشی و زوال قرار می‌گیرند. بخش مهمی از روند درونی سازی ارزش‌ها و باورهای افراد، در خانواده و توسط آن صورت می‌پذیرد. مطالعات و پژوهش‌های تاریخی و جامعه‌شناختی نشان می‌دهد که در عصر جدید، تحولات شگرفی در ساختار و کارکرد خانواده رخ داده است. در عصر صنعتی به‌تدریج کارکرد خانواده در زمینه اجتماعی کردن کودکان، به مدرسه و نقش حمایتی به دولت، مذهب و آموزش و پرورش سپرده شد. در ایران خانواده مهم‌ترین واحد اجتماعی به‌شمار می‌آید. نهاد خانواده در جامعه ایران دارای تقدس ویژه‌ای است، به‌نحوی که به‌عنوان یک دژ مستحکم و پناهگاه برای محافظت از امواج مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، جسمی، روانی و اعتقادی در نظر گرفته می‌شود. از دیدگاه جامعه‌شناسان الگوی اصلی حیات اجتماعی ایران عبارت است از پیوستگی دین و دولت با خانواده. به‌عبارت دیگر این سه نهاد در کنار یکدیگر مهم‌ترین چالش‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی معطوف به هویت ایران را شکل می‌دهند و منابع اصلی پایان این چالش‌ها نیز هستند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۶). خانواده در زمینه پر کردن شکاف بین نسل‌ها در عرصه آینده اجتماعی ایران نقشی ارزنده و کلیدی ایفا خواهد کرد. به‌این‌ترتیب خانواده حلقه واسطی برای کاهش تنش‌ها و تعارضات بین نسل‌ها خواهد بود.

۲- رسانه

نقش کلیدی رسانه در تحولات کنونی و آینده ایران و جهان غیرقابل انکار است. رسانه نقش بسیار مهم انتقال پیام را به مخاطبان به عهده دارد؛ بنابراین هر اندیشه و تفکری که بتواند افسار جریان رسانه را در اختیار داشته باشد، تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطبان خواهد داشت. در ایران دو نوع رسانه سنتی و مدرن قابل شناسایی است. رسانه‌های سنتی شامل کتاب، منبر و ارتباطات چهره به چهره می‌شود و رسانه‌های مدرن مبتنی بر صنعت دیجیتال است. روند تحولات تکنولوژیک در عرصه رسانه بسیار سریع است. پیدایش فن آوری‌های جدید ارتباطی در دهه‌های اخیر، تغییرات

فراگیری را در زندگی انسان ها به وجود آورده است. رسانه های جدید مهم ترین عامل رقم زننده ی تحولات صنعت رسانه ای امروز است. فن آوری های اینترنت، ماهواره و فضای مجازی امروز مهم ترین رقبا ی تلویزیون در ایران محسوب می شوند. در واقع با رشد رسانه های نوین در ایران از کارکرد رسانه های سنتی و تلویزیون کاسته شده است.

۳- نظام آموزشی

آموزش از نقش بی همتایی در جامعه برخوردار است. مهم ترین نقش آموزش انتقال میراث فرهنگی و احیا و تثبیت ارزش های اجتماعی است. آموزش همچنین عامل تغییر و تحول در جامعه است. نظام های آموزشی استعدادها را به سوی فرصت های تازه جهت می دهند. آموزش و نظام آموزشی همچنین قادر است تا ارزش های فرهنگی جدید را به جامعه القا نموده و ماندنی شالوده ای اساسی برای جریان جدید نخبگان نوظهور حرفه ای و اجتماعی به کار گرفته شود (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۵).

۴- جهانی شدن

جهانی شدن فرایندی است که در آن فشردگی زمان و فضا رخ می دهد و به واسطه آن مردم دنیا به صورت نسبتاً آگاهانه در جامعه جهانی واحد ادغام می شوند (گل محمدی، ۱۳۸۶: ۲۰). بسیاری از نویسندگان در تعریف جهانی شدن به مفاهیمی چون دهکده الکترونیک جهانی، انقلاب اطلاعات، پایان تاریخ و عصر سایبرنتیک اشاره نموده اند.

در مقابل مفهوم جهانی شدن، از مفهوم جهانی سازی یاد می شود. جهانی سازی یک روند و سازوکار طراحی شده برای تسلط بر جهان تلقی می شود که بر پایه نظام لیبرال سرمایه داری غربی استوار بوده و هدف آن استثمار دیگر جوامع به شکل نوین است. ژان بودریار فیلسوف و جامعه شناس بزرگ فرانسوی با تأکید بر پارادوکس جهانی شدن آرمانی و واقعیت نظام سلطه، جهانی سازی را نه تصویری از یک آرمانشهر، که یک وعده تبلیغاتی بیش نمی داند. از نظر بودریار جهانی سازی یک نظام سرکوب و خشونت است شبیه فاشیسم و کمونیسم (بودریار، ۱۳۸۱).

۵- دین و نهاد دینی

به تعبیر مانوئل کاستلز به‌جز اروپای غربی اهمیت دین در سراسر جهان رو به قدرت گرفتن است و به تدریج بر اهمیت آن در زندگی جوامع بشری افزوده می‌شود (عبدالله خانی، ۱۳۸۵: ۴۵). وجود دین در جوامع منشأ ایجاد فرهنگ و هویت دینی می‌شود. همان‌طور که اشاره شد در جامعه ایرانی دین عامل مهم هویت بخش بوده است. نهاد روحانیت نیز به‌عنوان متولی اصلی نهاد دین، همواره در تاریخ ایران نقش‌آفرینی کرده است. از عصر صفویه تاکنون، روحانیت بزرگ‌ترین نهادی بوده که می‌توانست مردم را به‌منظور هدفی معین بسیج کند. در عصر قاجار روحانیت به‌عنوان نهاد مدافع مردم در برابر ظلم حکام از سوی سفرنامه نویسان انگلیسی معرفی شده است. پس از انقلاب، حضور روحانیت در عرصه سیاست سبب شده است تا تحولاتی هم در نهاد دین و هم در نگرش مردم نسبت به آن پدید آید. حضور روحانیت در سیاست ثمرات فراوانی داشته است. با این حال آفت بزرگ این حضور، واگذاری غیررسمی و تدریجی نقش فرهنگی-دینی روحانیت به نهاد دولت بوده است.

۶- دولت

دولت به واسطه در دست داشتن قدرت، منابع و امکانات می‌تواند جهت‌گیری ارزشی در جامعه ایجاد نماید. عوامل متعددی در ایجاد و تحول هویت مؤثرند که دولت مهم‌ترین آن‌ها است. دولت می‌تواند از طریق سیاست‌گذاری اجتماعی و فرهنگی بر ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهای مردم تأثیر گذارد. دولت از طریق تأثیر گذاری بر نهادهایی همچون خانواده و آموزش کارکردی دوسویه دارد و هم می‌تواند قابلیت پاسخ دهی مناسب به آسیب‌ها و چالش‌های هویتی داشته باشد و هم سبب افزایش این چالش‌ها گردد.

۷- اقتصاد

تحولات بزرگ اقتصادی می‌تواند همه ساختارهای اجتماعی را تحت تأثیر تکانه‌های خود قرار دهد. امکان دارد مشکلات اقتصادی، رکود و بیکاری، ناآرامی‌های گسترده‌ای را به وجود آورد. با تشدید فشارهای اقتصادی نظام سلطه به‌علاوه ناکارآمدی‌های داخلی، شوک‌های اقتصادی می‌توانند شگفتی‌ساز شوند. همان‌طور که در توضیح مؤلفه‌های شناسایی شده مشخص گردید، این مؤلفه‌ها بر یکدیگر تأثیر گذاشته و سبب تقویت یا تضعیف یکدیگر می‌شوند. در این پژوهش برای شناسایی پیشران‌های اصلی تأثیرگذار در آینده هویت دینی از نرم افزار میک مک استفاده

می شود. در آخرین مرحله ی نظرسنجی، از مصاحبه شوندگان تأثیرات متقابل ۷ مؤلفه تعیین شده در قالب ماتریس ۷*۷ سؤال شد. مصاحبه شوندگان میزان اثرگذاری میان عوامل را با اعداد بین صفر تا سه مشخص کردند. نظرات نخبگان پس از اخذ، ارزیابی شد و موارد مشابه و غیرمنطقی حذف گردید. پس از محاسبه ی میانگین وزنی هر کدام از خانه ها، اطلاعات ماتریس حاصل شده به نرم افزار میک میک وارد شد.

تجزیه و تحلیل داده های نرم افزار میک میک

در مرحله اول از طریق مرور منابع و نظرات نخبگان مؤلفه های انتخاب شده از نظر اهمیت و تأثیر آن ها بر آینده هویت دینی درجه بندی و وارد ماتریس شدند و در مرحله دوم با مراجعه به خبرگان تعامل پیشران ها امتیازدهی شدند.

جدول شماره (۱): ماتریس روابط زوجی متغیرهای پیشران هویت دینی در ایران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

© LIPSOR-EPTA-MICMAC

7 : اق	1	1	0	3	1	1	0
6 : ن	3	3	3	3	3	3	3
5 : ق	2	1	1	3	0	2	2
4 : ن	P	1	0	3	2	3	3
3 : ن	3	3	3	3	3	3	3
2 : ن	3	3	3	3	3	3	3
1 : و	0	1	1	3	0	1	1
خانواده : 1	0	1	1	3	0	1	1
رسنه : 2	3	0	3	3	3	3	3
نظم آموزش : 3	2	2	0	3	1	1	2
ای دی : 4	2	2	2	0	1	2	P
جهن دن : 5	3	3	3	3	0	3	3
د ت : 6	3	2	3	2	0	0	3
صاد : 7	3	3	3	2	2	2	0

ارتباط هر پیشران با خودش صفر و چنانچه پیشران‌ها ارتباطی با یکدیگر نداشته باشند نیز امتیازشان صفر می‌شود. ارتباط قوی عدد ۳، ارتباط متوسط عدد ۲ و ارتباط ضعیف عدد ۱ را به خود اختصاص داده است. چنانچه پیشران‌ها دارای ارتباط بالقوه با یکدیگر باشند با حروف P نمایش داده می‌شوند.

۱- ارزیابی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متغیرها

جدول شماره ۲: جمع سطر و ستون MDI

N°	پیشران	میزان کل تأثیرگذاری	میزان کل تأثیرپذیری
1	خانواده	7	16
2	رسانه	18	13
3	نظام آموزشی	11	15

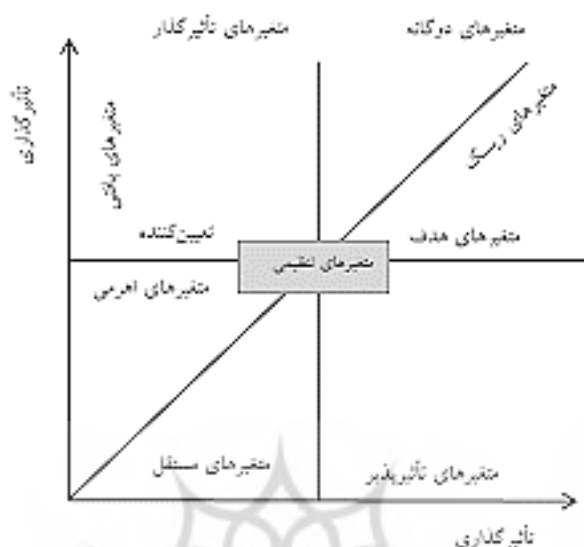
N°	پیشران	میزان کل تأثیر گذاری	میزان کل تأثیر پذیری
4	نهادهای دینی	9	16
5	جهانی شدن	18	7
6	دولت	13	12
7	اقتصاد	15	12
	Totals	91	91

در ماتریس متقاطع جمع اعداد سطرهای هر متغیر به عنوان میزان تأثیر گذاری و جمع ستونی هر متغیر نیز میزان تأثیر پذیری آن متغیر را از سایر متغیرها نشان می دهد

۲- ماتریس تأثیرات مستقیم

شکل زیر الگوی مکان یابی توزیع پیشرانها در نمودار تأثیر مستقیم پیشرانها نشان می دهد

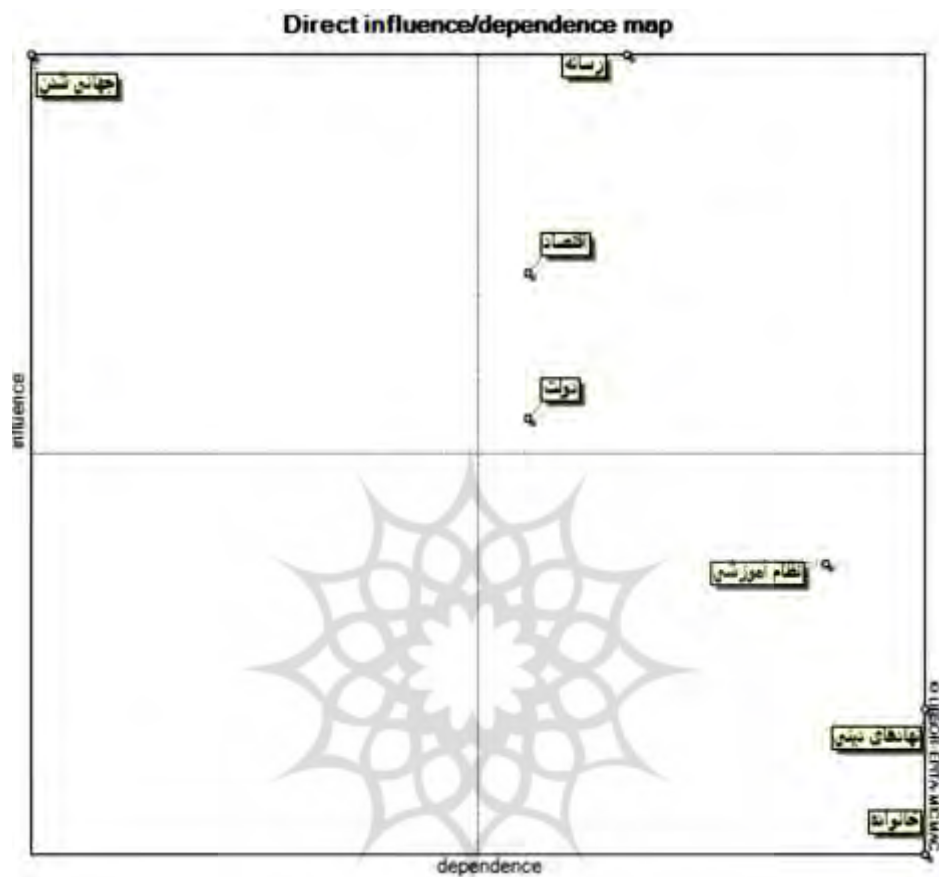
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



الگوی توزیع انواع متغیرها در نقشه «وابستگی-تأثیرگذاری» نرم‌افزار میک مک

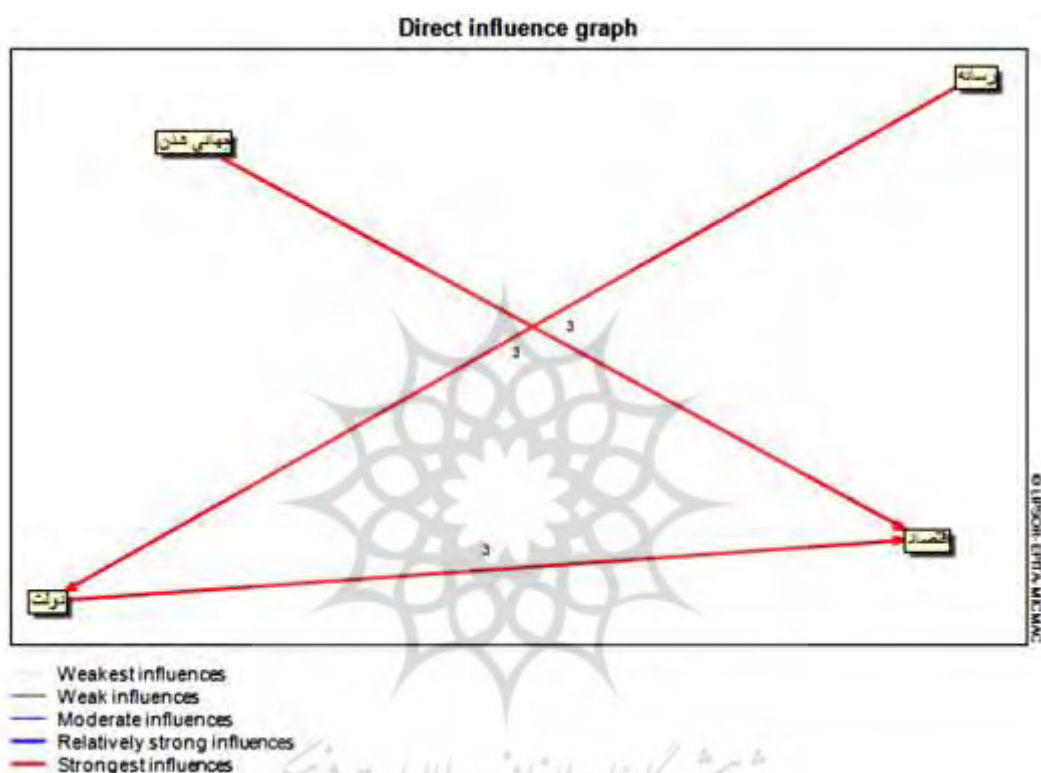
با توجه به نتایج به دست آمده از نرم‌افزار میک مک، پیشران جهانی شدن بیشترین تأثیرگذاری را دارد. همچنین پیشران‌های دولت، رسانه و اقتصاد از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بالایی برخوردارند. پیشران‌های نظام آموزشی و نهادهای دینی تأثیرپذیری بالایی دارند. پیشران خانواده بیشترین تأثیرپذیری را دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



تجزیه و تحلیل داده‌های نرم‌افزار نشان می‌دهد که چهار پیشران اصلی (جهانی‌شدن، اقتصاد، رسانه و دولت) به عنوان پیشران‌های مؤثر بر هویت دینی ایرانیان مؤثر بوده است. بر اساس دیدگاه خبرگان از بین چهار پیشران یادشده دو پیشران اصلی بیشتر از پیشران‌های دیگر در خصوص هویت دینی جامعه ایرانی ایفای نقش می‌کند. یکی عامل داخلی دولت و نوع حکمرانی و کارآمدی آن و دیگری عامل بیرونی جهانی‌شدن. اکنون که در دوره حکومت اسلامی قرار داریم، مسئله حکمرانی و کارآمدی نظام دینی ربط مستقیمی با مسئله هویت دینی دارد. همچنین مواجهه فکری و فرهنگی انقلاب اسلامی با مسئله جهانی‌شدن نیز به صورت مستقیم و غیرمستقیم مسئله هویت دینی را

هدف قرار گرفته است. در نقشه تأثیرات مستقیم پیشران‌ها دلیل انتخاب این پیشران‌ها به‌عنوان پیشران‌های کلیدی و انتخاب آن‌ها برای عدم قطعیت‌های بحرانی بیشتر قابل اثبات است.



بر اساس نقشه تأثیرات مستقیم پیشران‌ها دو پیشران جهانی شدن و دولت هر دو بر مسئله اقتصاد تأثیر مستقیم می‌گذارند و رسانه‌ها صرفاً بر دولت‌ها (حاکمیت‌ها) تأثیر گذارند. از سوی دیگر ابزار اصلی و نماد عینی جهانی شدن هم مسئله رسانه‌ها هستند بنابراین از بین پیشران‌هایی که برای عدم قطعیت‌ها برگزیده شده‌اند دو پیشران جهانی شدن و دولت بیشتر از سایر پیشران‌ها تأثیر گذارند؛ بنابراین دو عدم قطعیت اصلی باحالت‌های دوگانه آن‌ها عبارت‌اند از:

پیشران	عدم قطعیت
دولت و حکمرانی	آیا کارآمدی دولت ارتقا می‌یابد و شیوه حکمرانی مطلوب می‌شود؟
	آیا کارآمدی دولت کاهش می‌یابد و شیوه حکمرانی نامطلوب می‌شود؟ نشریه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی

پیشران	عدم قطعیت
جهانی شدن	آیا روند جهانی شدن در جامعه ایرانی شدت می‌یابد؟
	آیا روند جهانی شدن در جامعه ایرانی کاهش می‌یابد؟

سناریوها

با توجه به عدم قطعیت‌های ارائه شده و توجه به تأثیرگذاری و تأثیرپذیری آن‌ها، چهار سناریوی زیر را می‌توان در نظر گرفت:

سناریوها	عدم قطعیت‌ها
سناریوی اول	حکمرانی مطلوب و کارآمد - افزایش روند جهانی شدن
سناریوی دوم	حکمرانی مطلوب و کارآمد - کاهش روند جهانی شدن (بومی گرایی فرهنگی)
سناریوی سوم	حکمرانی نامطلوب و ناکارآمد - کاهش روند جهانی شدن (بومی گرایی فرهنگی)
سناریوی چهارم	حکمرانی نامطلوب و ناکارآمد - افزایش روند جهانی شدن

بر این اساس چهار سناریو پیش روی آینده هویت دینی ایران قابل طرح است. در سناریوی اول شاهد حکمرانی مطلوب و کارآمد از یک سو و از سوی دیگر افزایش حجم و شدت غرب گرایی هستیم. در سناریوی دوم از یک سو شاهد حکمرانی مطلوب و کارآمد و از سوی دیگر کاهش حجم و شدت غرب گرایی و افزایش بومی گرایی فرهنگی هستیم. در سناریوی سوم از یک سو شاهد حکمرانی نامطلوب و ناکارآمد و از سوی دیگر کاهش حجم و شدت

غرب‌گرایی و افزایش بومی‌گرایی فرهنگی هستیم. در سناریوی چهارم از یک‌سو شاهد حکمرانی نامطلوب و ناکارآمد و از سوی دیگر افزایش حجم و شدت تهاجم فرهنگی غرب هستیم. در ادامه فضای سناریوی دوم (وضعیت مطلوب) و سناریوی چهارم (وضعیت نامطلوب) را توضیح خواهیم داد:

سناریوی دوم: در سناریوی دوم ایرانیان توانسته‌اند علیرغم شدت یافتن جنگ نرم و تهاجم فکری فرهنگی جهان غرب، با تمسک به اسلام به رشد و توسعه دست یابند. با افزایش سطح دانش و صنعت و بهبود عدالت اجتماعی و توزیع مناسب امکانات، همگرایی اقوام و تعهد آنان نسبت به وطن بیشتر می‌شود. زمینه‌های سرمایه‌گذاری‌های بین‌المللی بزرگ فراهم می‌آید و ایران وارد مرحله خیز بزرگ توسعه پایدار می‌شود. صاحبان سرمایه‌های مادی و معنوی به کشور برمی‌گردند. ایرانیان با احساس غرور و افتخار تمایلی برای مهاجرت و خروج از کشور ندارند. با رشد علمی کشور در حوزه‌های مختلف علوم جدید و پیشرفته، تکنولوژی‌های پیشرفته‌ای در کشور تولید می‌شوند. ابزار و امکانات و فرصت‌های سیاسی و بین‌المللی جدید فراهم می‌شوند. کشور به لحاظ رفاه اجتماعی و سرانه‌ی درآمد ناخالص ملی، رشد قابل‌ملاحظه‌ای می‌کند و بیکاری به میزان بالایی کاهش می‌یابد.

از سوی دیگر در این سناریو جامعه ایرانی با مشاهده تبعات منفی حرکت به سوی غرب‌گرایی، ارزش‌های جهانی و تکثرگرایی، چرخشی به سوی ارزش‌های اسلامی انجام خواهد داد. این چرخش شکلی طبیعی و انعکاسی دارد و عکس‌العملی در برابر تبعات ناگوار فاصله گرفتن از ارزش‌هاست. این چرخش به دو شکل امکان تحقق دارد:

۱- **بازگشت:** سناریوی بازگشت برخوردی واکنشی نسبت به روند افول ارزش‌هاست. در این برخورد واکنشی عنصر آگاهی نقش کمرنگی دارد. جامعه ایرانی پس از مشاهده تبعات منفی حرکت به سوی غرب‌زدگی، دچار سرخوردگی می‌شود؛ بنابراین تکاپوها و کنش‌های مذهبی فعال‌تر می‌شوند. جلسات مذهبی افزایش می‌یابد. حوزه‌های علمیه فعال‌تر می‌شوند. کتب و محصولات فرهنگی زیادی منتشر می‌شوند. نکته قابل توجه آن است که به علت محور نبودن عنصر

آگاهی، این حرکت دیرپا نخواهد بود و پس از مدتی جامعه مجدداً به سمت وسوی دیگری خواهد رفت. نکته دیگر آنکه سناریوی بازگشت، معضل تعامل بین سنت و تجدد را برطرف نمی‌سازد و پایداری قابل توجهی در برابر اشاره‌ای جهانی ندارد. در این سناریو، مسئله تعامل با دنیای جدید به شکل معمای حل نشده‌ای باقی خواهد ماند.

۲- **بازآفرینی:** حالت دیگر این چرخش بازآفرینی است. منظور از بازآفرینی، دفاع فعال، آگاهانه و خلاق است. بازآفرینی پاسخی مناسب به زمانه است. در این سناریو جنبه‌های واکنشی به حداقل می‌رسند. برخلاف سناریوی بازگشت که واقعیت‌های زمانه در آن در نظر گرفته نمی‌شود، در سناریوی بازآفرینی عنصر انعطاف نقش مهمی ایفا می‌کند. عنصر مهم دیگر در این سناریو وفاداری به ارزش‌هاست. زمان‌شناسی و آگاهی از مقتضیات زمان و درک عمیق از چگونگی بازآفرینی ارزش‌ها امری ضروری برای جلوگیری از افتادن در دام بدعت‌هاست.

سناریوی چهارم: در این سناریو از یک سو حکومت دینی در تأمین نیازهای مردم و مدیریت امور ناکارآمد است و روزه‌روز بر شدت مشکلات افزوده می‌شود و گسسته‌ای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و سیاسی افزایش می‌یابد. از سوی دیگر تهاجم فرهنگی شدت بیشتری می‌یابد. به واسطه این شدت تهاجم، غرب‌گرایی تقویت و طبقه متوسط غرب‌گرا گسترش می‌یابد. استعاره زلزله اشاره به گسل‌های عمیق فرهنگی و اقتصادی در جامعه دارد. شکاف‌ها و نابرابری‌ها ممکن است زلزله‌های با ابعاد متفاوت پدید آورند. زلزله از گسسته‌ای اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، قومیتی موجود در جامعه ناشی می‌شود. بزرگ‌ترین گسست اقتصادی، شکل‌گیری فاصله طبقاتی بین گروه‌های محروم و برخوردار جامعه است. نابرابری‌های اقتصادی از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری اغتشاشات و انقلاب‌های بزرگ محسوب می‌شوند. شکل‌گیری طبقه غرب‌گرا با فرهنگ شهرنشینی و سبک زندگی غیر ایرانی و غرب‌زده در مقابل اقشار متدین و مذهبی یک شکاف مهم اجتماعی محسوب می‌شود. عوامل مختلفی از جمله باطن غرب‌زده دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی، ظهور رسانه‌های جدید مثل ماهواره و فضای مجازی، ورود محصولات فرهنگی غربی به ایران، سیاست‌های نادرست توسعه‌ای و فرهنگی دولت و صداوسیما به عنوان نماینده طبقه

متوسط شهر تهران در ایجاد این گسست مؤثرند. گسست سیاسی ممکن است بین حاکمیت و مردم شکل بگیرد. از عوامل اصلی وقوع انقلاب اسلامی در ایران، همین شکاف بین مردم و حکومت بود. همچنین گسست سیاسی ممکن است در درون حاکمیت به وجود آید. از دهه شصت نظام سیاسی ایران شاهد گسسته‌ای چپ و راست، اصول‌گرا و اصلاح‌طلب و نیز انشعابات درونی دو جریان مذکور بوده است. شکاف بین نظام جمهوری اسلامی با سایر کشورها و نهادهای بین‌المللی نیز نوع دیگری از گسست سیاسی به شمار می‌رود. شکاف‌های قومیتی از مهم‌ترین مسائل مورد توجه دشمنان انقلاب اسلامی است. به‌نحوی که یکی از پایه‌های اصلی برنامه‌ریزی آن‌ها برای ایجاد شکاف و اختلاف بوده است. در مواقع بروز بحران‌های اجتماعی، گسل‌های قومیتی نیز احتمال فعال شدن دارند.

به‌طور کلی گسسته‌ای اجتماعی به دو دسته تقسیم می‌شوند. یکی گسسته‌ای متراکم که نشانگر هم‌سویی و انباشت گسسته‌ای مختلف ذکر شده است؛ و دیگری گسسته‌ای متقاطع که ناشی از برخورد چند گسست با یکدیگر است که به تضعیف این گسست‌ها می‌انجامد. خطرناک‌ترین حالت زمانی است که گسست اقتصادی فرهنگی طبقه برخوردار و محروم و گسست سیاسی فرهنگی قشر غرب‌گرا - دموکراسی‌خواه با قشر اسلام‌گرا - انقلابی در جهت یکسانی عمل کنند. تراکم همه یا اکثریت گسسته‌ای اجتماعی و همسویی آن‌ها با یکدیگر بر حسب وسعت و فعالیت این گسل‌ها، می‌تواند زلزله‌های مهیبی را در کشور ایجاد نماید. بر اساس نظریه منحنی دیویس زمانی که شکاف و فاصله به‌حداعلا خود برسد، جنبش‌های اجتماعی قدرتمندی به وجود خواهند آمد.

شگفتی‌سازها

شگفتی‌سازها، حوادث غیرمترقبه‌ای هستند که در صورت وقوع، نتایج عظیمی را به دنبال خواهند داشت. شگفتی‌سازها ممکن است مصیبت و فاجعه و یا پدیده‌ای بسیار سودمند باشند (کورنیش، ۲۰۰۳). به‌عنوان مثال شیوع گسترده و ویروس کرونا یک پدیده شگفتی‌ساز بود. مهم‌ترین عوامل شگفتی‌ساز در ایران بدین قرار است:

۱- **بلایای طبیعی:** ایران یکی از کشورهای بلاخیز در جهان است. باین وجود آمادگی کافی برای مدیریت بحران‌ها و مقابله با بلایا وجود ندارد. ازجمله بلایای مهم در ایران سیل، زلزله و خشک‌سالی است. انگاره زلزله تهران سال‌هاست که موجب از ترس و نگرانی و دلهره را به همراه دارد. در صورت وقوع زلزله در تهران تمام ابعاد حیات اجتماعی و سیاسی کشور تحت‌الشعاع قرار خواهد گرفت.

۲- **تنوع قومی و مذهبی:** ایران از تنوع قومی بالایی برخوردار است که بروز شکاف در این عرصه، زمینه‌های بروز ناآرامی‌های قومی را فراهم می‌سازد. ناآرامی قومی علاوه بر تضعیف اقتدار حکومت مرکزی، زمینه‌ساز دخالت کشورهای خارجی نیز خواهد بود.

۳- **جنگ:** ایران در طول سال‌های بعد از دفاع مقدس تاکنون، پیشرفت‌های زیادی در زمینه نظامی کرده و دارای قدرت بازدارندگی بالایی شده است. به‌نحوی که هزینه اقدام نظامی دشمنان علیه خود را بالا برده است. باین وجود همواره احتمال وقوع جنگ بین ایران و امریکا و اسرائیل وجود دارد.

۴- **اقتصاد:** تحولات بزرگ اقتصادی می‌تواند همه ساختارهای اجتماعی را تحت تأثیر تکانه‌های خود قرار دهد. امکان دارد مشکلات اقتصادی، رکود و بیکاری، ناآرامی‌های گسترده‌ای را به وجود آورد. با تشدید اشاره‌ای اقتصادی نظام سلطه به‌علاوه ناکارآمدی‌های داخلی، شوک‌های اقتصادی می‌توانند شگفتی‌ساز شوند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این پژوهش در ابتدا مفهوم هویت از لحاظ نظری بررسی شد و رویکردهای مختلف به مقوله هویت و هویت دینی مورد کنکاش قرار گرفت. سپس در ادامه روند تحولات هویت دینی در ایران در سه مقطع ماقبل تجدد، مابعد تجدد و مابعد انقلاب اسلامی مرور شد. در ادامه بر اساس جدول متقاطع پیشران‌ها که توسط خبرگان ارزش‌گذاری شده بود داده‌های

به دست آمده در محیط نرم‌افزاری میک مک به جهت به دست آوردن پیشران‌های کلیدی تجزیه و تحلیل گردید. بر اساس خروجی‌های نرم‌افزار برگرفته از دیدگاه‌های خبرگان چهار پیشران کلیدی جهانی شدن، حکمرانی (نقش دولت)، رسانه‌های ارتباطی نوین و اقتصاد به عنوان پیشران‌های کلیدی و تأثیرگذار بر آینده هویت دینی شناسایی شدند در مرحله بعد بر اساس نقشه تأثیرات مستقیم پیشران‌ها و اجماع نظر خبرگان دو عدم قطعیت کلیدی حکمرانی و مواجهه با پدیده جهانی شدن شناسایی شد و بر اساس این عدم قطعیت‌های کلیدی فضای سناریونویسی تعیین گردید و از برهمکنش آن‌ها سناریوهای بدیل هویت دینی در ایران به تعداد ۴ سناریو شناسایی و سناریوی مطلوب و نامطلوب آن توضیح داده شد. بر اساس روند پژوهی صورت گرفته و همچنین بسط فضای سناریوی می‌توان گفت که موضوع هویت دینی نسبت مستقیم با آینده انقلاب اسلامی ایران دارد. چرا که اصلی‌ترین مؤلفه انقلاب وجه دینی آن است. بهترین آینده انقلاب همانا تحقق جامعه اسلامی زمینه‌ساز ظهور است که در بیانات رهبران انقلاب و در قانون اساسی و اسناد بالادستی نظام نیز بدان اشاره شده است یکی از الزامات اصلی آن تقویت هویت دینی در جامعه ایرانی است. بدترین حالت ممکن نیز عدول انقلاب اسلامی از ارزش‌های اسلامی خود و تبدیل شدن جامعه ایرانی به یک جامعه سکولار و مادی‌گرا است که در این صورت هم هویت جامعه ایرانی در معرض خطر قرار خواهد گرفت و هم حفظ حاکمیت اسلامی نیز به مسئله‌ای پرچالش تبدیل خواهد شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- اسلامی ندوشن (۱۳۷۶)، محمدعلی. ایران و تنهایی اش. تهران: شرکت سهامی انتشار
- اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴). «تبارشناسی هویت جدید ایرانی در عصر پهلوی اول». تهران: علمی و فرهنگی
- ام. رینگر، مونیکا (۱۳۸۱). آموزش، دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه
- چاپ اول، تهران: ققنوس
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۶)، خانواده و هویت ایرانی، همایش نهادهای اجتماعی و همبستگی ملی
- آصف، محمدحسن (۱۳۸۴)، مبانی ایدئولوژیک حکومت در دوران پهلوی. چاپ اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- آلبرو، مارتین (۱۳۸۰)، عصر جهانی: جامعه‌شناسی پدیده جهانی شدن، تهران: آزاداندیشان
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۵). «نظریه گفتمان و مطالعات اسلامی». مجله علوم سیاسی، شماره ۳۵، پاییز، صص ۲۷۶ و ۲۷۷.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). روایت غیرت و هویت در میان ایرانیان. تهران: فرهنگ گفتمان.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱). هویت اجتماعی. ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.
- جهانی‌سازی؛ مولد و مبدأ تروریسم، گفت‌وگو با ژان بودریار / بهرام خوش‌خو جام جم، ۸۱/۶/۲۸
- حاجبانی، ابراهیم (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰) ظهور جامعه شبکه‌ای، ترجمه علی‌قیان و خاکباز، تهران: طرح نو.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰). عصر اطلاعات: قدرت هویت. ترجمه حسن جاووشیان، تهران: طرح نو،
- مارش و استوکر (۱۳۷۸). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجی یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی
- منصورنژاد، محمد (۱۳۸۵). دین و هویت. تهران: مؤسسه مطالعات ملی
- هراتی، محمدجواد (۱۳۹۲). توسعه‌گرایی و هویت فرهنگی در ایران معاصر. قم: دفتر نشر معارف،
- Cornish, E. (۲۰۰۳). The wild cards in our future. Futurist, ۳۷(۴), ۲۲-۱۸
- Enayatullah, Soheil (2009). Question of the future: futures studies as knowledge and tools of organizational and social change. Translated by Massoud Manzavi, Tehran, Center for Defense Science and Technology.
- Furrow, J.L. King, P.E. & White, K. (2004) "Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns". Applied Developmental Science, No. 8, P 17-26.
- Schwartz, Peter (2009). The Art of Foresight (Planning for the Future in a World of Uncertainty) Translated by Aziz Alizadeh, Tehran, Defense Science and Technology Research Center.